

Mogyorósi Zsolt

**A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TANULÓKRÓL
FOLYTATOTT DISKURZUS FŐBB ELEMEI A
HATVANAS ÉVEK PEDAGÓGIAI
SZEMLÉJÉBEN**

Bevezetés

Az 1960-as években az Országos Pedagógiai Intézet folyóirata, a Pedagógiai Szemle tanulmányokat, szakmai hozzászólásokat közölt a gyerekek, tanulók hátrányos helyzetével kapcsolatban. Munkámban a legfontosabb írások bemutatásával, elemzésével törekszem a címben említett diskurzus rekonstrukciójára és szakmai üzenetének megfogalmazására. Az írások 1962-1963-tól a merev származási kategóriarendszer eltörlésétől eltelt kettő-négy év után gyarapodnak igazán, együtt a fizikai dolgozók gyermekeinek kedvezőtlenebb továbbtanulási statisztikai adatainak napvilágra kerülésével. A háttérben nyilvánvalóan a politikai akaratnak való megfelelés igénye is meghúzódik, melyet a különböző szintű párhathározatokból kiolvashatunk, de ettől függetlenül a fizikai dolgozók hátrányos helyzetű gyermekeinek támogatására, illetve a különböző szempontból hátrányos helyzetűnek számított gyerekek segítésére irányuló pedagógiai szándékot, tudást és elkötelezettséget látjuk megjelenni a szakmailag lényeges írásokban.

Az áttekintésre került cikkek szerzői hangsúlyosan foglalkoznak a hátrányos helyzetnek, mint fogalomnak a megragadásával, kialakulásának tényezőivel, típusaival, valamint a meglévő, vagy az oktatás során kialakuló hátrányok kezelésének lehetséges módjaival. Az írások egy részében nemcsak a tudományos racionalitás egzaktságra való törekvése jelenik meg (több esetben az elvárt politikai lojalitás demonstrálása mellett), hanem felfedezhető néhány érzékletes leírás is a hátrányos helyzetű gyerekek életéből. Az arányok megtartásával mindkét elemet igyekszem felvillantani a következőkben, de speciális célom a hátrányos helyzetű tanulókkal kapcsolatos szakmai elképzelések főbb jellemzőinek bemutatása annak illusztrálására, hogy a kutatói és talán kissé a pedagógus szakma is, mennyivel differenciáltabban láthatta a problémát, annak politikai kontextusból való kikerülésével.

Tanulmányok és hozzászólások

Jáky László tanulmányában bemutatja a többoldalúan hátrányos helyzetű gyerekek életének egy-egy jellemző pillanatát a Horthy-rendszer idején, állandó szegénységüket beágyazva a mobilitást szinte lehetetlenné tevő tanulmányi hátrányosságuk háttértényezőibe.¹ A szerző megvizsgálja a munkás- és parasztgyerekek tanulmányi eredményeit a középiskolában az érettségire jelentkezettek körében. A lakóterületi összefüggéseket nézve megállapítja, hogy a munkások - lakta övezetben, több mint négyszerese a bukások száma a polgárok - lakta beltérülethez képest. A népiskolában megfigyelt bukási arányok is azt mutatják, hogy a szegény szülők gyerekei között több az eredménytelenül végző tanuló. Megállapítja a népiskolából történő továbbtanulást vizsgálva, hogy a jelesen, illetve a kitűnően végzettek negyede nem tanul tovább, ezzel szemben az elégségesek majdnem fele igen. Az előbbieket a szegény szülők gyerekei, az utóbbiak a tanulást pénzzel győzőké.

Azt, hogy mind az eredményes, mind az eredménytelen munkás- és szegény-paraszt családból származók milyen rossz szociális körülmények között éltek, a tanulmányi hátrányaikat bemutató, az okokat csoportosító részből látjuk. Szerzőnk megállapítja, hogy a tanulók iskolai munkáját a szülők rossz szociális helyzete alapvetően meghatározta. Így a hiányos táplálkozás, a rossz lakáskörülmények, a zsúfoltság, az együttalvás, melyek lehetetlenné tették az otthoni tanulást, elégtelenné az éjszakai pihenést, továbbá az otthoni vagy a máshol végzett munka, a szülők alacsony műveltsége. Ebből adódóan gyakran képtelenek voltak eredményt felmutatni a munkás- és szegényparaszt származásúak a tanórákon. Jáky idéz egy korabeli szemléletes leírást, melyből kitűnnek az iskolai teljesítményt befolyásoló, az eredményességet gátló tényezők.

„A mai falusi gyermekeknek legnagyobb része vagy éhesen jön az iskolába, vagy pedig egy darab boros, illetőleg pálinkás kenyér volt az egész reggelije. Lábbelije lyukas, toldozott-foldozott, a sár, a latyak, a hólé szabadon áztatja összefagyott kis lábujjait és iskolából hazajövet nem várja más ebédre, mint egy kis héjábafőtt krumpli, zsíros kenyér, esetleg egy kis lebbencs leves... Éjszakára a kemence mellé vetnek neki vackot, ahol fáradt kis tagjait kipihenteti, hogy kora hajnalban már megetesse a jószágot, megöntözze a konyhabeteményeket, gallyat szedjen a tűzhelyre és elindulhasson iskolába... Hogy tudjon pontosan odafigyelni, összeadni, az a testben elcsigázott gyermek, akinek szellemi képességét is befolyásolja szomorú sorsa.”²

¹ Jáky László: A munkásság és a szegényparasztság gyermekeinek helyzete a Horthy-rendszer iskoláiban. In: Pedagógiai Szemle. 1960/4.sz. Bp. OPI.

² Im: 351.o.

A rossz szociális körülményekből adódó, eredményességet gátló tényezők között kerül említésre a munkás- és szegényparaszt gyermekek tanszerhiánya, illetve a szociális okokból adódó iskolai mulasztások is. Tanítók közléseit, írásait és statisztikai adatokat is felhasználva bizonyítja, hogy a szegényebb tanulók számára a könyv, a füzet és a ceruza gyakran elérhetetlen volt, nem is beszélve a radírról, festékről. Segélyezési akciók ellenére előfordult, hogy majd' hétezer tanuló egyáltalán nem volt ellátva tankönyvvel Budapesten az 1934/35-ös tanévben. Vidéken pedig még rosszabb volt a helyzet. A tanszerhiány akadályozta a tanítás eredményességét, hiszen elvonta a tanulók figyelmét, ellehetetlenítette az otthoni tanulást, hozzájárulva a gyenge tanulmányi előmenetelhez. A gyakori iskolai mulasztások, melyek háttérében a gyermekmunka, a ruha- és táplálkozási hiányok, valamint a betegségekből eredő hiányzások állnak, szintén hozzájárultak az eredménytelenséghez. Jáky rámutat arra, hogy főként vidéken a tanterem - és a felszerelési hiány mellett, az egy tanítóra jutó tanulók száma kedvezőtlenül befolyásolta a munkás- és parasztgyerekek iskolai tanulmányait. A zsúfoltság általános volt a külterületi, falusi és tanyai területeken. Felfigyelt arra is, hogy 1930-ban előfordult az egy osztályban 148 tanuló és egy tanító arány is.

Végül fontosnak tartom a szerző rossz szociális körülmények vonatkozásában megjelenített, három központi elem köré szerveződő, pedagógiailag fontos gondolatainak kiemelését. Az első ebből a tanulóra vonatkozik, aki nem tud figyelni, fokozatosan elmarad a társaitól, a hiányosságait nem tudja bepótolni, akit az egyenlőtlen bánásmód is sújt, majd a „reménytelen eset”-ként való elkönyvelés. A rossz tanuló hamarosan beletörődik abba, hogy gyenge képességű, érdeklődése csökken, értékvesztését gyakran szélsőségesen rossz magatartással pótolja. A második a pedagógusokkal kapcsolatos, akiknek jelentős többsége a tünetek alapján körültekintés nélkül kategorizálta a gyerekeket, a hiányzó segítséget nem adta meg, sőt gyakran az egyenlő bánásmódot sem. A pedagógusok közül kevesen ismerték fel és törődtek a tanulók szociális körülményeivel, az ezek ellenére meglévő kitartásuk, teljesítményük és akaraterejük megbecsülésével. A harmadik a hivatalos pedagógiával kapcsolatos, amelyik csak megkésettiséggel, a harminc éves második felétől emeli ki a szociális körülmények figyelembe vételének fontosságát a pedagógiai munkában. Természetesen a tanulmányban megjelenített szemléletes leírások nem az annak megírásakor jellemző hátrányos helyzetek, szociális körülmények életképei, hanem inkább annak egy kerete, hogy miből tevődik, tevődhet össze a hátrányos helyzet problémaköre, továbbá milyen volt a szegény gyerekek sorsa, s hogy ez mennyire igazságtalan társadalmilag. Azaz a szerző bemutatja a *munkás- és szegényparaszt gyerekek történeti hátrányos helyzetét*, amelynek mintegy jóvátételeként is olvasható az uralkodó államszocialista kultúrpolitika.

Sántha Pál tanulmánya a tanulmányi hátrányok kialakulásának egyes meghatározóiról, családi hatástényezőkről ad képet a hatvanas évek közepéről.³ Dolgozatában, városi környezetben élő, dolgozó szülős családok hatását vizsgálta gyermekük tanulmányi előmenetelére szociológiai adatfelvétel és módszertan bázisán. Vizsgálódásának köre különböző családkörnyezeti tényezőkre terjedt ki, így a család gazdasági, kulturális, pedagógiai viszonyaira, valamint a családstruktúra bizonyos elemeire. Vagyis vizsgálta a család jövedelmének, lakáshelyzetének, a gyermek ruházatának, a szülők iskolázottságának, olvasottságának, színházlátogatásának, televízió használatának, a szülők gyermekekkel eltöltött idejének, iskolai kapcsolatának, a családnagyságnak, a család egységének és vezetésének milyenségét. Mindezt úgy, hogy milyen pozitív és negatív hatással vannak az egyes tényezők a tanulók tanulmányi átlagaira, melyek hatnak erősebben és melyek gyengébben a gyerekek előmenetelére.

Már az első megközelítésben kiderült, hogy rendkívüli pozitív pedagógiai hatással járnak a család magas kulturális szintjének tényezői, azaz az anya és az apa felső iskolai végzettsége, de még az anya középfokú végzettsége is. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a negatív pedagógiai hatással járó tényezők köre szélesebb. Ide tartozik a család alacsony kulturális szintje – az apa és az anya rossz iskolázottságával (legfeljebb öt elemi vagy általános iskolai osztály) -, de az alacsony jövedelműség, a diszharmónia, ha a családban négy vagy öt gyermek él, s a pedagógiai elhanyagoltság is, jelesül, ha az anya hétköznap esténként nem vagy alig foglalkozik a gyerekekkel. Az egyes tényezők hatásának erőssége alapján megrajzolhatóvá vált a családi viszonyok pedagógiai hatásfokának sorrendje. Ez alapján *a tanulmányi előmenetelre legerősebben a család kulturális viszonyai, majd a gazdasági viszonyok, ezt követően a strukturális viszonyok és végül a pedagógiai viszonyok hatnak.* Amennyiben az egyes tényezők erőssorrendjére vagyunk kíváncsiak a minimum fél, maximum egy jegy körüli különbségek hátterében, úgy csökkenő sorrendben, a legerősebb tényezőtől kezdve az apa, majd az anya iskolai végzettségét, a gyermeklétszámot, a család jövedelmét, az anya gyermekkel töltött hétköznap estéit, a lakásviszonyokat kell megemlíteni.

A finomabb elemzésekből olyan érdekességeket is megállapít a szerző, hogy az anya középfokú iskolázottsága majdnem olyan kedvező hatású, mint az apa felsőfokú végzettsége, és az anya felsőfokú végzettsége, pedig a legkedvezőbb jó tanuló arányt eredményezi. A kulturális viszonyokhoz fűződően kiderül még a jó olvasottságú család ösztönző hatása, minek eredményeként kevés gyerek lesz rossz tanuló. Az ellenkező irányú folyamat is érvényesül, vagyis a rossz olvasottságú család nehezen engedi a gyerekeket a jó tanulók közé. A rossz olvasottság a ritkán, vagy az egyáltalán nem olvasást, a jó olvasottság, pedig a legalább

³ Dr. Sántha Pál: Családi hatástényezők tükröződése napközi otthoni gyermekek tanulmányi előmenetelében. In: Pedagógiai Szemle.1965/11. Bp., OPI.

havi egy könyv, vagy folyóirat olvasását jelentette. A család gazdasági viszonyainak vizsgálatánál rossz jövedelemnek számított a havi 600 Ft alatti, és jónak az 1000 Ft fölötti jövedelem. Az eredmények szerint a jövedelem differenciáló hatása abban nyilvánul meg elsősorban, hogy a jó jövedelmű családokban nevelkedő gyerek felemelkedése a jó tanulók közé jóval könnyebb, mint a rossz jövedelmi viszonyok között élőké. A rossz jövedelmű családokban él a rossz tanuló gyermekek 44,3%-a. A vizsgált mintában a rossz jövedelműek aránya a 15,7%-ot, míg a rossz lakásviszonyok között élők a 31,7%-os arányt jelentették. A lakászsűfoltság növekedésével csökken a jó tanulók aránya és növekszik a rossz tanulóké. Ennél a tényezőnél a rossz lakásviszonyt jelenti, ha négy vagy több személlyel lakik együtt a gyermek, a közepeset, ha harmadmagával. A család strukturális viszonyainak hatásainál, döntőnek tűnik az az adatsor, amelyik megmutatja, hogy a gyerekek számának növekedésével együtt jár a tanulmányi eredmény csökkenése. Szintén fontos megállapítás, hogy a családi harmónia megbomlásának van negatív pedagógiai hatása, tehát önmagában nem a válások szabadsága, illetve nagy száma a fő baj. A szerző végül összefoglalja a munka eredményét;

„A vizsgálat azt mutatja, hogy a gyermek tanulmányi előmenetelére gyakorolt hatások sorrendjében háttérbe szorul a szülők gyermekkel való foglalkozásának időtartama, a pedagógiai viszonyok mennyiségi oldala (bár ez sem válik jelentéktelenné), és előtérbe kerülnek olyan tényezők, mint a szülők műveltségének színvonala, az anyagi ellátottság, a család struktúrája stb., tehát a család általános légköre. A családi légkör egyrészt a szülők közvetlen nevelő tevékenységének színvonalán keresztül, másrészt közvetettebb általános pedagógiai hatásán keresztül érvényesíti befolyását a gyermek tanulmányi előmenetelére.”⁴

Az alapvetően szociológiai természetű vizsgálat arra hívta fel a figyelmet, hogy a családnak mennyire meghatározó szerepe van a tanulmányi előmenetelre, s így értelemszerűen a tanulmányi szempontból értelmezett hátrányos helyzet kialakulására. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy beszédes társadalmi egyenlőtlenségekkel találkozunk a cikk olvasásakor - nem is véletlen, hogy szerzőnk igyekszik hangsúlyozni a nivellálódási tendenciákat mind a kulturális, jövedelmi és lakásviszonyok területén -, melyek a családok társadalmi beágyazottságából, viszonyaiból adódnak. Ezen túlmenve, az is lehetővé vált a vizsgálat bemutatása alapján, hogy a tanulmányi hátrány kialakulását előidéző tényezőket a hátrányos helyzet szociális, művelődési, nevelődési vetületeiként vehessük számításba.

⁴ Im: 1011.o.

Joó Béla tanulmánya beszámol a hátrányos helyzetben lévő tanulók szociális hátteréről, a kategóriát alkotó tényezőkről és a segítség módjairól is.⁵ A munka szerzője először számításba veszi, hogy kik lehetnek a hátrányos helyzetű gyerekek. Négy csoportot alkot: a bejáró tanulókat, akik hosszabb utazással tudják csak megközelíteni az általános iskolát, a többgyermekes, alacsony jövedelmű családból való gyerekeket, az alacsony iskolai és műveltségi szinttel rendelkező szülők gyermekeit, akiket sem segíteni, sem ösztönözni nem tudnak szüleik a tanulásban, továbbá megemlíti negyedikként a rendezetlen családi körülmények között élő gyerekek csoportját, akiknél iszákos szülők, erkölcsi zavar, válás is előfordul.

Elsőként a tanulmányi eredmények tekintetében vizsgálja a kiválasztott hátrányos helyzetű gyerekeket. Megállapítja, hogy egészében az ilyen tanulók tanulmányi eredménye legfeljebb az átlagos közepes eredményt éri el. – A tanulmányi átlagok adatait nézve viszont az is kiderült, bár a szerző erre nem fókuszált, hogy a hátrányos helyzetűnek tekintett gyerekek több mint 20% - a jó, illetve jeles rendű tanuló, vagyis a hátrányos helyzet nem mindig jár együtt tanulmányi eredménytelenséggel. – A vizsgálat kimutatja a 875 hátrányos helyzetű tanulóknál a rossz tanulmányi eredményt előidéző okot. Az oki csoportokat differenciáltabban kezeli, mint tette az előzőekben, s a táblázatos formában már szerepel a szociális elesettség, a csonka család, a diszharmonikus család, a válás, a nevelési hibák, a betegség, a lakáshiány és a rendezetlen körülmények. A következőkben a tanulók magatartása szempontjából is megvizsgálja a tanulmányi eredményeket. Kiderül, hogy a hátrányos helyzetű tanulók 63,2%-a közepes tanulmányi átlaggal rendelkezik és megfelelő magatartású. Vannak viszont rendbontó, neurotikus, csavargó és bűnöző gyerekek is közöttük. A szerző végül áttekinti, hogy ki mit tehet a hátrányos helyzetű gyerek érdekében. Véleménye szerint a családok lényegében kiesnek a helyzet megszüntetésének lehetőségéből, a nevelőintézmények pedig tárgyi feltételeik birtokában és segítségadásra felkészült nevelőtestületeikkel tehetnek az ügy érdekében. A tárgyi feltételeket azonban nem tekinti kedvezőnek. A személyi feltételek jobbák, sőt a hátrányos helyzet leküzdésében eredményeket is elértek. A vizsgálódások ráirányították a figyelmet a problémára, annak feltárásában, megismerésében részt vettek a pedagógusok, majd tudatosan is kialakult bennük a segítőkészség. Az úttörőmozgalom és a napközi szerepét fontosnak látja, hiszen az előbbiben működik a gyengébbek, elmaradottabbak segítése, támogatása, míg a másodikban a tanulókkal való foglalkozás módszereiben születtek eredmények.

A szerző sajátos életképeket látat a hátrányos helyzetű tanulók életkörülményeiből. Ezek alapján a hátrányos helyzetű családok sokgyermekesek, lakáskörülményeik nem kielégítőek, még az új lakásban lakóknál is sok a gondozatlan,

⁵ Joó Béla: Pécssett gyűjtött adatok hátrányos helyzetben lévő tanulókról. In: Pedagógiai Szemle. 1966/7-8. Bp., OPI.

elhanyagolt otthon. A szülők iskolázottsága gyenge, és főként a cigányok között sok az analfabéta. A gyerekek egy része neurotikus, rendbontó, csavargó és bűnöző. Tanulmányi eredményeik rosszak vagy közepesek. Helyzetük javításában családjukra nem igen lehet számítani. A tanulmányt fontosnak tekinthetjük, mert a hátrányos helyzetűek körében a veszélyeztetett gyerekeket is megjeleníti, szól a cigánygyerekek hátrányairól, továbbá a lehetséges pedagógiai kitörési pontokat is figyelembe veszi a hátránykompenzálásban.

Kétségkívül tárgyunk szempontjából a legjelentősebb alkalmak egyike volt a lap ankétja a hátrányos helyzetben lévő tanulókról. Ebben a szaktudomány képviselői releváns megközelítéseket mutatnak be a kérdéskör értelmezéséről, egyben plasztikusan kirajzolódik gondolkodásuk a hátrányos helyzetű gyerekekről, a felmerülő problémák okairól és a megoldási lehetőségekről. *Bakonyi Pál*, a lap felelős szerkesztője, vitaindítójában megadja az ankét célját, miszerint a legfontosabb fogalmakat és összefüggéseket szeretnék tisztázni.⁶

A szerkesztő alapvetésként fogalmazza meg, hogy jelenleg a tanulók nem indulnak egyenlő feltételekkel az iskolába, és ez hosszú ideig így is fog maradni. A képességek alakulása szempontjából olyan tényezők alakító hatására hívja fel a figyelmet, mint a család műveltségi és erkölcsi színvonala, a település jellegzetessége, valamint az iskola pedagógiai munkája, benne az objektív és szubjektív feltételekkel. Rátér a fizikai dolgozók gyermekeinek helyzetére. Statisztikai adatokkal illusztrálja alacsony bekerülési arányukat, majd lemorzsolódásukat a középiskolából és megállapítja hátrányos helyzetüket. Felteszi azt a kérdést is, hogy vajon miben vannak hátrányban ezek a tanulók, amit meg is válaszol rögtön.

„Mindenekelőtt abban, hogy a család légköre nem kedvez eléggé a tanulásnak, az intellektuális tevékenységnek, nincs kellő becsülete a szellemi munkának”⁷

Ugyanakkor jelzi, hogy amit ezek a gyerekek szeretnek, vagyis azt, hogy szívesebben csinálnak valamit a két kezükkel, azt az iskola nem becsüli eléggé. Újszerű a hatalom által generált közbeszédben, de talán itt a szakmában kevésbé tekinthető annak, hogy nemcsak a fizikai dolgozók gyerekei vannak hátrányban, hanem más gyerekek is. Például az értelmiségi családokból származók is kerülhetnek hátrányos helyzetbe, ha kettős nevelésben részesülnek, elhanyagolásnak kitétek, vagy széthulló családban élnek. A szerző a fizikai teljesítőképeség gyengeségét említi még, szóval olyan tényezőket, melyeket a gyermek veszélyeztetettségénél szokásosan jeleznek. A felelős szerkesztő szól azokról a kérdésekről is, hogy kiknek, és hogyan kell segíteni. Véleménye szerint a hátrányok kiegyenlítése, a közel egyenlő feltételek megteremtése, minden tanulóval kap-

⁶ Bakonyi Pál: Lapunk ankétja a hátrányos helyzetben levő tanulókról. In: *Pedagógiai Szemle*.1967/5. Bp., OPI.

⁷ Im: 386.o.

csolatos pedagógiai feladat, persze kiemelten kell kezelni a fizikai dolgozók gyerekeit. A hátrányok leküzdését oktatáspolitikai és pedagógiai eszközökkel lehet és kell megvalósítani. Olyan fontos dolgok kerülnek kiemelésre, mint a kollégiumok létesítése, napközik szervezése és olcsóbbá tétele, szakkörök és egyetemi előkészítők indítása, az önálló ismeretszerzés képességének megalapozása, a differenciált eljárások alkalmazása, a tanulók pszichológiai megismerése, a szülői segítség igénylésének csökkentése.

Sántha Pál hozzászólásában kifejti, hogy szerinte a hátrányos helyzetű tanulók problémájára a pedagógiai gyakorlat irányította a figyelmet, mind a képességek kibontakoztatását akadályozó tényezők, mind az ezekből adódó hátrányok leküzdése terén.⁸ Elméletileg az egész problémakört a nevelésszociológia tárgyköréhez sorolja. Minthogy a társadalomban sokféle egyenlőtlenség létezik, így a tanulók hátrányos helyzetét sokféle tényező okozhatja. Az egyenlőtlenségek vonatkozásában kiemeli az anyagi-gazdasági, a települési, de a nemzetiségi életviszonyokat is, utalva a cigánycsaládokra.⁹ Leglényegesebbnek azonban a műveltségi színvonalbeli egyenlőtlenségek differenciáló hatását tartja.

„A családok műveltségi színvonalában meglevő jelentős különbségek egy része a múlt kultúrmonopóliumának maradványa, más része viszont még ma is és még egy jó ideig újraképződik, egészen a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbség eltűnéséig.”¹⁰

A hátrányos helyzet leküzdésében szerepet játszó módszerek között *Sántha* fontosnak tartja a pedagógiai kultúra növelését a szülők között, a gyermeki közösségi öntevékenységet, a gyermek önbizalmának növelését. A döntő tényezőnek a hatékony korszerű tanítást véli, ott, ahol felkeltik a gyermek érdeklődését, kihasználják az audiovizuális szemléltetés lehetőségét, ahol a magyarázatok érthetőek, a kérdések aktivizálnak, ahol az ellenőrzés a megértésre és alkalmazásra vonatkozik, ahol lehetőség van a differenciált gyakorlásra.

Gazsó Ferenc hozzászólásában hangsúlyozza, hogy a gyerekek pályairányulását, de a ténylegesen elért foglalkozását is jelentősen meghatározza a szülők foglalkozása. Problémának tekinti, hogy az értelmiségi szülők gyermekeinek 22%-a, míg ezzel szemben a szakmunkások és a segédmunkások gyerekeinek 5, illetve 3%-a lesz értelmiségi. Érdekes, hogy az értelmiségi sorba *emelkedésről* ír, nem sokkal azt követően, hogy a pályaválasztási adatok elemzésénél a fizikai

⁸ Valamennyi hozzászólás kéziratban leadott szövegét közölte a szerkesztőség. Ezek olvashatók a *Pedagógiai Szemle* 1967/5. számában a 388-417.o. között. A továbbiakban bemutatott szerzők hozzászólásai szintén itt olvashatók.

⁹ Ez utóbbit azért tartom különösen érdekesnek, mert a hatalom, még hosszú ideig mereven elzárkózik a cigányság nemzetiségi kontextusba hozásától.

¹⁰ Im: 389.o.

munka általános lebecsüléséről szól kissé elítélő hangon.¹¹ Megemlíti, hogy elvileg a származási kategorizálás eltörlése után pusztán a tanulmányi eredménytől függ a továbbtanulás, ám az előmenetelt iskolán kívüli szociális tényezők határozzák meg. A művelődési hátrány sújtja a fizikai dolgozók gyermekeit, akik ettől kevéssé versenyképesek, kevesen találhatók a tagozatos osztályokban és az egyetemeken is. A fő problémát abban látja, hogy az iskola nem képes a hátrányt ellensúlyozni. A foglalkozási csoport és iskolázottsági különbségek, már az első osztályban különbséget okoznak a tanulmányi eredményekben, és ez a különbség a későbbiekben, az oktatás bármely szakaszán, nem csökken, hanem növekszik. A hátrányos helyzet okait, mint amelyek a fizikai dolgozók gyerekeinek iskolai érvényesülésében, továbbtanulásában mutatkoznak meg, társadalmi-szociológiai és iskolai-pedagógiai hatótényezők együtteseként jelöli. Felsorolja azt is, hogy az iskolai munkát mi akadályozza, nehezíti. Így kerül említésre az anyagi-tárgyi és személyi feltételek szűkössége, a szemléleti problémák, vagyis, hogy egyesek a merev előírások megszűnése után nem foglalkoztak a segítséssel. Szintén gond a pedagógiai elvek és módszerek kidolgozatlansága, az iskolai valósághoz nincs adaptálva a differenciálás elve, nincsenek kidolgozva a lehetséges és kellő pedagógiai módszerek az egyes szintereken, osztályban, napköziben, tanulószobában, szakkörben és a mozgalmában. Az oktatásirányítás gyakran késett és nem adott segítséget az iskoláknak.

Kiss Árpád a hátrányos helyzet pedagógiaiban lényeges olvasatai közül felhívja a figyelmet a társadalmilag szükséges alpműveltség, továbbá a felsőfokú továbbtanulás eltérő szempontjaira. Elmondja, hogy a gyerekek nem egyenlők, különböznek érzelmeikben, képességeikben, így mindenkinek mindent azonos módon nem lehet megtanítani. A kedvező környezet, persze segít, de nem minden. Ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy a kedvező adottságok nem egyenlőtlenül oszlanak el, nem privilégiuma a jó körülmények között élő tanult szülő családotnak. A probléma eredetét gazdasági-társadalmi jellegűnek tekinti elsődlegesen, és csak másodlagosan pedagógiaiának. A tényezők közül kiemeli a gyermekkel szemben támasztott elvárást, melyben benne van a nevelésének szentelt figyelem legkisebb korától kezdve, másrészt a folyamatosan és következetesen támasztott igény. A fizikai dolgozók gyermekeivel szemben támasztott elvárás pedig kisebb, akkor is, ha nincsenek rosszabb körülmények között. Szól a hátrányos helyzet társadalmi értékelési oldaláról is, ahol azokat a kérdéseket feszegeti, amelyek az eltérő jellegű munkák társadalmi megbecsüléséhez is kapcsolódnak. Kérdezi, hogy hátrányos helyzetű-e az a fiatal, „... akit nem vesznek fel abba az iskolába, melybe nem való, ugyanakkor azonban olyan pálya felé irányítják, melyen eredményesen dolgozhatnak?” Persze az egyén a pályairányítást sérelmesnek érzi, ha nem megfelelő az adott pálya nem szóbeli megbecsülése.

¹¹ Im: 393.o.

„Vajmi kevés a meggyőző ereje az olyan munka dicséretének, melyet valaki ténylegesen már nem végez, hanem csak másoknak ajánl, miközben annak érdekében is mindent elkövet, hogy gyermekei is az ő igény szintjéhez igazodó területekre nyerjenek bebocsátást.”¹²

Végül kiemeli, hogy a hátrányok szervesen történő enyhítésében a követelményeket és az előrehaladás ütemét is szükséges igazítani a tanulókhoz, azon túl, hogy a társadalmi háttérével együtt látott gyermekre kell támaszkodni. Fontos, hogy fokozatosan megtörténjen a tanuló teljesítményszintjének és igény szintjének összehangolása a reális pálya- és iskolaválasztás érdekében.

Szarka József hozzászólásában a kérdéskör komplexitásának megfelelően a komplex megoldások híveként foglal állást, hangsúlyozva, hogy egyféle eljárással a problémát megoldani nem lehet.

„A dolog azzal kezdődik, hogy a pedagógusok megértsék (és a szülői közvéleménnyel is segítsenek elfogadtatni) a hátrányos helyzetűekkel való foglalkozás, egyáltalán a kérdés felvetésének pedagógiai és politikai indokoltságát, szociális igazságosságát, a kérdés felvetésében és megoldásában rejlő mélységes humánusmot.”¹³

A pedagógus szerepéről szólva említi még, hogy pusztán gesztusaival, finom megnyilvánulásaival, másokat nem sértve segíthet, bátoríthat.

Ballér Endre szerint azért nehéz az előrehaladás az iskolákban e téren, mert sok iskolán kívüli tényező érezteti hatását, továbbá a pedagógián belül is sokféle, bonyolult összefüggéseket kell szem előtt tartani, úgy, mint művelődéspolitikai, didaktikai, szakmetodikai, neveléseméleti, lélektani és tanügy-igazgatási kérdéseket. A segítség legfőbb meghatározói szerinte a célok, módszerek és szinterek vonatkozásában bonthatók ki. A cél vonatkozásában kifejti, hogy nemcsak a segítsésem, a lemaradás okainak megszüntetésén és azon, hogy tudjon önmagán segíteni, lehet a hangsúly, hanem az egész személyiség formálásán. A módszereket sajátosan kell alkalmazni esetükben, akár az értékelés, a jutalmazás, a büntetés módszeréről van szó. A szintér nemcsak a tanóra lehet, hanem a tanórán kívüli tevékenységek számos formája.

Simon Gyula új szempontként jeleníti meg a parasztgyerekek nyelvi hátrányát, hiszen a tanyavilág vagy a kisebb települések vonatkozásban elhanyagolt kérdésként szerepelt a népnyelvről a köznyelvre történő átváltás, pedig bizonyos vizsgálóhelyzetek ezt megkövetelik. Újszerű az a megközelítés is, hogy a hátrányos helyzetű tanulók fogalma helyett a különös segítséget és törődést érdemlő gyermek fogalmát tartja elfogadhatónak, lévén ebbe beletartoznának a tanulmányi szempontból hátrányos fizikaiak is, de nem mindegyikük, minthogy nem

¹² Im: 397. oldalon található az idézetek Kiss Árpádtól.

¹³ Im: 398.o.

mindenki hátrányos helyzetű az iskolában közülük, valamint ez nem tenné lehetővé a többi valóban hátrányos helyzetű, nem fizikai dolgozók gyermeke, elhanyagolását.

Kovács Péter megállapítja, hogy a pedagógiai erőfeszítések ellenére sem sikerült a hátrányos helyzetű tanulók gondjait megoldani, de ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen társadalmi szinten is szükséges a segítség. Ennek háttéréként említi, hogy nem csökken az alkoholisták, a felelőtlenül elváló szülők száma, és még a lakásviszonyok sem javulnak. A megoldást elősegítené, ha megfizetnék, előléptetnék soron kívül, jutalmaznák a hátrányos helyzetűekkel foglalkozó pedagógusokat, de az igazi megoldáshoz jelentős állami támogatásra, anyagi áldozatra van szükség.

Kontra György jelzi, hogy a munkás- és parasztszármazású gyerekekre vonatkozó antropológiai adatok megmutatják azok testméretbeli és biológiai érésbeli különbségüket, jelentős hátrányukat az uralkodó osztály gyermekeivel összehasonlítva az 1910-es évektől. Ebben a korszakban viszont, ilyen jellegű hátránya a fizikai dolgozók gyermekeinek nem mutatható ki, tehát nem lehet biológiai eredetű a hátrányos helyzet oka.

Tihanyi Andor rámutat arra, hogy minden egyedi eset besorolható a hátrányos helyzet fogalmába, de az is jellemző, hogy egy-egy iskolában típusú érlelődnek bizonyos esetek, ha számuk megnövekszik. Ilyenkor a pedagógiai teendők gyakran széttagolódnak. A gyakorlati munkához az szükséges, hogy felismerjék a végzendő munka szempontjából a hátrányos helyzetűekkel való foglalkozás kétfrontos jellegét, vagyis azt, hogy mindegyikük eredményesen végezze el az általános iskolát, illetve, hogy a fizikai dolgozók tehetséges (közepes rendű) gyerekeire legalább ugyanannyi energiát kell fordítani, hogy a továbbtanulási arányok javuljanak.

Bodó László amellett érvel, hogy középfokon célszerű lenne a vidéki hátrányos helyzetű gyerekekkel az év elejétől kezdődően, rendszeresen foglalkozni az ismeretpótlás szándékával, úgy, hogy fokozatosan tudjanak alkalmazkodni a növekvő követelményekhez. Így egy-két év alatt képesek lennének behozni a lemaradásukat.

Kurgyis Ferenc kifogásolja, hogy a gyakorlatban merev kategóriákat alkalmaznak a hátrányos helyzet megállapításánál, holott az több bonyolultan összekapcsolódó tényező eredményeként jelenik meg. Igaz, hogy a hátrányos helyzetűek többsége a fizikai dolgozók gyermekei közül kerül ki, de sok értelmiségi, alkalmazott vagy vezető családjában van hátrányos helyzetű gyerek, leginkább azért, mert nincs idő a velük való foglalkozásra. Bár elfogadja, hogy a bejárók, cigányok és a veszélyeztetett helyzetben lévők hátrányos helyzetűek is, arról szól, hogy igazán csak komplex vizsgálat eredménye lehet, egyénre lebontva, annak megállapítása, hogy ki miért hátrányos helyzetű.

Konklúziók

Az áttekintés összegzéseként megállapítható, hogy a hátrányos helyzet koncepciója, akár okait, az okok megjelenési területeit (dimenzióit), csoportjait nézzük, vagy a hátrányos helyzet kezelésére adott (megoldási) javaslatokat, mind tartalmasabbá, komplexebbé váltak a hatvanas évek végére a szakmai diskurzusban. A szakmai nyilvánosságban a hátrányos helyzet okai alapvetően társadalmi-gazdasági eredetűek, másodlagosan pedig iskolai és pedagógiai tényezők által meghatározottak. A dimenziókban és okok csoportjaiban pedig ott találjuk az anyagi-gazdasági, jövedelmi, települési, lakhatási, és legmeghatározóbban a *műveltségi*, de a családi nevelési és erkölcsi viszonyokat, valamint az iskolai pedagógiai munka több feltételét és jellemzőjét is. Az iskolai hátrányos helyzet megállapításának szempontjai között legnagyobb súllyal a *tanulmányi előmenetel*, a közép illetve a felsőfokon való *továbbtanulás*, az *általános iskola eredményes elvégzése*, a társadalmilag szükséges *alapműveltség megszerzése* szerepelnek. Ugyanakkor egyértelműen kirajzolódnak a szakmai nyilvánosságban a hátrányos helyzetű csoportok kategóriái az empirikus vizsgálatok változóinak használatával. Ezek a kategóriák differenciált tanulói, de egyben társadalmi csoportokat is megmutatnak. Így pedig szükségképpen megszületett az alternatívája annak a sematikus képnek, miszerint a hátrányos helyzetű tanuló a fizikai dolgozó gyermeke. Ma már nem nehéz azonosítanunk a fenti differenciált kategóriákban az alacsony szocio-ökonómiai státuszú családok gyermekeit. És nem lehetetlen annak kimondása sem, hogy a hátrányos helyzetű tanulók jelentős része szegény családok gyermeke volt akkor is.

A hátrányos helyzet kezelésével összefüggésbe hozható elképzelések, javaslatok és kritikai megjegyzések négy területen összegezhetők. Az *iskola és más szervezeti egységek* terén fontos elvárás az intézményekkel szemben a hátrányok ellensúlyozása. A gyermekszervezet (Úttörőmozgalom) a segítségnyújtás jó példáit mutatja, a napközi a tanuláshoz ad segítséget, amit az ottani eredmények is alátámasztanak. Kiemelhető a kollégiumok szerepének pozitív értékelése, létesítésük fontossága a hátrányok kiegyenlítése érdekében, akárcsak a felzárkóztató iskolai foglalkozások rendszeres bevezetésének igénye. Lényeges elem a ki nem mondott tehetséggondozás is, amennyiben a szakkörök működtetését és a továbbtanulást elősegítő szervezett tanulási alkalmak szorgalmazást idesoroljuk. Ugyanakkor vizsgálatok alapján kiderült, az iskola nem ellensúlyozza a hátrányokat, és éppen ezért megfogalmazásra kerül a kompenzálásra való tudatos odafigyelés fontossága, s az is, ami szintén egy szükséges beállítódás béli változásra mutat rá, miszerint az iskola nem becsüli a hátrányos helyzetű gyermekek érdeklődéséhez közelálló feladatokat. Vagyis tovább gondolva, kritikát kap az intellektualisztikus hatásszervezést dominánsan működtető iskola. A *pedagógusok* oldaláról ugyancsak szükséges a szemléletváltás. A tudatos segítségnyújtásban involvált pedagógusok nélkülözhetetlenek, akik társadalmi háttérükkel

együtt látják a gyermeket, ám nem kategorizálnak és megbecsülik a teljesítményeiket. A *nevelést* illetően a hangsúlyok a gyermek önbizalmának és a közösségi öntevékenység növelésén, az egész személyiség formálásán, az adekvát nevelési módszerek alkalmazásán, a reális pálya- és iskolaválasztás feltételeinek megteremtésén vannak. Az *oktatásban* hangsúlyos a tanulók pszichológiai megismerése, az ismeretszerzés képességének fejlesztése, a differenciált eljárások alkalmazása, a differenciált gyakorlás, a követelmények és az előrehaladási ütem tanulókhöz igazítása, a gyermeki érdeklődés felkeltése, az aktivizálás, a megértés és a gyakorlati feladatmegoldások ellenőrzése.

Végül a bemutatott szakmai diskurzus nemcsak arról szól, ahogyan egy problématerületet különböző megközelítések és tapasztalati tények mentén feltárnak és megoldásokat keresnek a gyermek pedagógiai érdekét szem előtt tartva – amitől nyilvánvalóan differenciáltabb lesz a hátrányos helyzetű gyermek koncepciója a politikai dokumentumokból megismerhetőnél –, hanem arról is, hogy olyan szakmai kritikákat és javaslatokat is megfogalmazznak a résztvevők, amelyek akár el is vethették az iskolai és a pedagógiai kultúra változásának magjait. Az már vélhetően nem a szerzőkön múlt, hogy az oktatásügy évtizedekre hibernálta azokat.

Irodalom

- Bakonyi Pál: Lapunk ankétja a hátrányos helyzetben levő tanulókról. Pedagógiai Szemle. 1967/5. Bp., OPI.
- Jáky László: A munkásság és a szegényparasztság gyermekeinek helyzete a Horthy-rendszer iskoláiban. Pedagógiai Szemle. 1960/4. Bp., OPI.
- Joó Béla: Pécssett gyűjtött adatok hátrányos helyzetben lévő tanulókról. Pedagógiai Szemle. 1966/7-8. Bp., OPI.
- Sántha Pál: Családi hatástényezők tükröződése napközi otthoni gyermekek tanulmányi előmenetelében. Pedagógiai Szemle. 1965/11. Bp., OPI.